شاری کەرکوک و قەڵاکەی کورد دروستیانی کردوون.. رێزا شوان

شاری کەرکوک لە جوگرافیا و مێژووی کوردستاندا، شوێن و پێگەیەکی زۆر گرنگ و ستراتیژیی هەبووە و هەیە. لە دروستبوونییەوە تا ئەمڕۆ، ناوندێکی لەشکرتاری و بازرگانی و ئابووری بووە. دووەمین گەورەترین کێڵگەی نەوتی یەدەکی جیهانی لە کەرکوک دایە. کەرکوک لەسەر ئەقیانووسێکی نەوت و گاز دایە. کەچی تا ئەمڕۆش کەرکوکییەکان بە بەرمیلێک نەوت و بوتڵێک گاز سوێیان دەبەتەوە. تا ئەمڕۆش نەوت و گازی کەرکوک، تەنها دووکەڵەکەی و بۆنەکەی بۆ کوردن. بێگانەی هاوردەی نامۆ لە سایەی نەوتی کەرکوکدا حەساونەتەوە. بەڵام کورد زۆقەی چاوی دەت و ماڵ لە خاوەن ماڵ حەرام کراوە. هەر لەبەر گرنگی پێگە و دەوڵەمەندیی خاکی کەرکوک، لە دروستبوونییەوە تا ئەمڕۆ، مێژوویەکی پڕ لە نەهامەتی و ململانێ و شەڕی نیوان ئیمپراتۆری و دەوڵەتانی داگیرکار هەبووە، لەسەر داگیرکردنی کەرکوک روویان داوە.

کەرکوک کوردستانی بووە و کوردستانییە و هەر کوردستان دەبێت. شوێنەوارە دێرینەکان و بەڵگە و پاشماوە دۆزراوەکانی ناوچەی کەرکوک، توێژینەوەکان و مێژوونووسانی بێلایەن، بۆ بەڵگەوە سەلماندوویانە. کە کورد شاری کەرکوک و قەڵاکەیان دروست کردوون. ئەوەی نکووڵی و حاشا لەم راستییە دەکات، با سەری خۆی بکێشێت بە بەرددا.

کەرکوکییەکان لە کۆن و لە ئەمڕۆدا، هەمیشە لە سەنگەرەکانی پێشەوی خەبات و شۆڕش و بەرگریدا بوونە. سەرسەختانە پارێزگارییان لە کورد و کورستان و لە شارەکەیان کردوون. لەم پێناوەشدا، سەرکردە و پێشمەرگە و رۆڵەیەیەکی زۆریان گیانیان بەخشین. لە ئەمڕۆشدا، کێشەی کەرکوک و ناوچە داگیرکراوەکانی ترمان، کێشەی ناوەندی کوردن لە باشووری کوردستان دا. چارەسەری کێشەی کەرکوک، کلیلی چارەسەرکردنی هەموو کێشەکان و قەیرانەکانن لە نێوان هەرێمی کوردستان و حکومەتی عێرقدا. تا چارەسەرکردنی ئەم کێشەیە دوابخرێت، ناکۆکییەکان و گرژییەکان قووڵتر دەبنەوە.

هەموو ئەو دانووسان و گفتوگۆ و رێکەوتنانەی لەگەڵ حکومەتە

یەک لە دوای یەکی عێراقدا شکستیان هێنان، بە هۆی کەرکوکەوە بوون. چونکە تا ئەمڕۆش شۆڤێنی عەرەبی، ئامادەنین کە دان بە کوردستانیی کەرکوکدا بنێن و کەرکوک بگەڕێتەوە بۆ سەر کوردستان. تا دێش زیاتر درێژە بە عەرەبکردنی کەرکوک دەدەن، بە زیاتر گۆڕینی دیموکرافیای ڕێژەی نەتەوەیی لە شاری کەرکوک و خانەقین لە بەرژەوەندیی نەتەوەی عەرەب. بەڵام تا کوردێک بمێنێت، ئێستەمە سازش لەسەر کەرکوک بکەین و دەستی لێهەڵبگرین. گەر دوو هێندەی تریش قوربانی بدەین.
خوالێخۆشبوو (مستەفا بارزانی) دەڵێت:"نامەوێ بمرم و منداڵێ کوردێک بڵێ
لای گۆڕەکەمدا تێپەڕێت و پێم بڵێت، بە دەستبەرداری کەرکوک بوویت".

بەبێ گەڕانەوەی کەرکوک بۆ باوەشی کوردستان، ناکرێت سەربەخۆیی کوردستان ڕابگەیەنرێت. چۆن لەش بەبێ سەر دەژی؟!
کەرکوک کوردییە و خاکی خۆمانە
بە کەرکوک دەوترێت ئارا چەمانە
پارێزگای کەرکوک:
ناوچەی کەرکوک، دەکەوێتە نێوان چیای زاگرۆس و هەردوو ڕووباری زێی بچووک و ڕووباری دیجلە و زنجیری چیای حەمرین و ڕووباری سیروان. هەمان ناوچەیە کە لە سەردەمی ساسانییەکاندا، بە (گەرمەکان) ناوبراوە. پێش ئەوەی کە پارتی بەعسی شۆڤێنیست و ڕەگەزپەرست، دیموگرافیای پارێزگای کەرکوک بگۆڕێت و قەزاکانی (چەمچەماڵ، خورماتوو، کفری، کەلاری) لێ دابڕێت، ڕووبەری پارێزگای کەرکوک (٢١) هەزار کیلۆمەتری دووجا بوو. بەڵام لەدوای دابڕاندنی ئەو قەزایانە، لە ئێستادا ڕووبەری پارێزگای کەرکوک لە (١٠) هەزار کیلۆمەتری دووجا کەمترە. بەپێی سەرژمێریی (١٩٥٧) ژمارەی کورد لە پارێزگای کەرکوک (١٨٧٥٩٣) بووە. ژمارەی تورکمان (٨٣٣٧١) بووە. ژمارەی عەرەب (١٠٩٦٢٠) بووە. ژمارەی کلدانی و سریانی (١٦٠٥) بووە. بەڵام ڕێژەی کورد لە سەرژمێرییەکانی دوایدا، بەهۆی سیاسەتی بەعەرەبکردنی پارێزگای کەرکوک و تۆمارنەکردنی ژمارەیەکی زۆری کورد، کەمەڵکوژی و ئەنفالکردنی و ڕاگواستنەوەی کوردی کەرکوک بۆ هەولێر و سلێمانی، هاوردنی بە هەزاران خێزانی عەرەب لە ناوەڕاست و لە خوارووی عێراقەوە بۆ پارێزگای کەرکوک، بە تایبەتیش بۆ شاری کەرکوک و تۆمارکردنیان لە تۆماری سەرژمێریی کەرکوک، ڕێژەی کورد زۆر کەمی کردووە. ڕێژەی عەرەب

زۆر زیادی کردووە. بە عەرەبکردنی کەرکوک لە ئەمەدا تەختر لە سەردەمی بەعس درێژەی هەیە. بە عەرەبکردنی کەرکوک، سیاسەتێکی نەخشەداڕێژراوی نەگۆڕی شۆڤێنیی عەرەبی یە. بەعەرەبکردنی پارێزگای کەرکوک، سیاسەتێکی نوێی ئەم سەردەمە نەبووە. بەڵکو لە سەرەتای دروستبوونی دەوڵەتی عێراق، لە ساڵی (١٩٢١) ەوە، دەستی پێکردووە، دوای دۆزینەوە و دەرهێنانی نەوت و دامەزراندنی کۆمپانی نەوتی باکوور لە کەرکوک، شاڵاوی بە عەرەبکردنی کەرکوک دەستی پێکرد. پێش ئەم مێژووەش لە سەردەمی سوڵتان عەبدولحەمیدی عوسمانی، هۆزی نعێمی روویان لە شاری کەرکوک کرد لێی نیشتەجێبوون، لە (١٩١٥) دا، حەدیدییەکان و حەمدانییەکان نیشتەجێی کەرکوک بوون. زۆربەی توێژینەرەکان، سەرەتای دەستپێکردنی راستیی بە عەرەبکردنی پارێزگای کەرکوک، بە سەردەمی وەزارەتەکەی (یاسین ئەلهاشمی) دەگەڕێننەوە، کە لە سییەکانی سەدەی رابردوودا سەرۆک وەزیرانی عێراق بوو. کە عەرەبێکی شۆڤێنی رەگەزپەرست بوو. ئەو هۆزەکانی جبوری و عوبێدیی لە قەزای حەویجەی کوردستانیدا نیشتەجێیانی کردن و پرۆژەی کەناڵێکی ئاوی کە (٥٥) کیلۆمەتر درێژە، لە زێی بچووکەوە، لە نزیک شاری کەرکوکەوە، بە دەشتاییەکانی دەوروبەری حەویجە راکێشان، بۆ ئەوەی ئەو هۆزە عەرەبانە نیشتەجێبن و خووبدەنە کشتوکاڵ. وەک چۆن نەوتی کەرکوک خێری بۆ کورد نەبووە، رووبارەکانیشمان خێریان بۆ عەرەب هەیە. لە دروستبوونی دەوڵەتی عێراقەوە، حکومەتە یەک لە دوای یەکەکانی عێراق، بۆ حکومەتەکەی ئەستاشەوە، درێژەیان بە عەرەبکردنی کەرکوک داون و دەدەن. تا ساڵی (١٩٢١) دەوڵەتێک نەبوو بە ناوی عێراقەوە. لە راستیشدا لە ساڵی (٦٤٢) زایینیدا، کەرکوک لەلایەن سوپای ئیسلامییەوە داگیرکرا. لە زنجیرە چیای حەمرین بەم دیودا، عەرەبی هەر لێ نەبوو. هەر کوردی لێبوو.

دەربارەی مێژووی تورکمانیش لە کوردستان و لە عێراقدا، مێژوونووسی عێراقی (عەبدولڕەزاق حەسەنی) دەڵێت:"تورکمانی ئەم ناوچانە، لەو هۆزانەی سوڵتان مورادی چوارەمینن، کە لە ساڵی (١٦٣٨) ی زایینیدا عێراقیان لە سەفەوییەکان سەندەوە، بە پارێزگاری پێوەندی نێوان ئەیالەتە باشووری و باکوورییەکانی تورک لەم ناوچانەدا مانەوە.

شاری کەرکوک:

شاری کەرکوک لە باشووری کوردستان دایە. یەکێکە لە شارە دێرین

و گەورەکانی کوردستان. مێژووی دروستکردنی شاری کەرکوک بۆ زیاتر لە (٦٥٠٠) هەزار ساڵ پێش ئێستا دەگەڕێتەوە. هەندێ لە مێژوونووسان پێیان وایە، کە یەکەم خشتی بناغەی شاری کەرکوک، لەلایەن (لۆلۆییەکان) ەوە دانرا، کە باپیرانی کوردن. بەڵام زۆربەی مێژوونووسان و لێکۆڵینەوەکان و بەپێی ئەو بەڵگە و کەرەستە دێرینییانەی لەسەر قەڵای کەرکوکدا دۆزراونەتەوە، بەپێی تۆماری سۆمەرییەکان کە بە ڕێنووسی مێخی نووسراوە. شاری کەرکوک زیاتر لە (٣٥٠٠) ساڵ لە پێش زایینی، بە ناوی (ئەرابخا) وە لەلایەن گۆتییەکانەوە دروست کراوە و کردیان بە پایتەختی ئیمپراتۆریەتی گۆتی. گۆتییەکان باپیرانی کوردن. کەواتە (ئەرابخا) یەکەمین و کۆنترین ناوی شاری (کەرکوک) ە. تا ئەمڕۆش گەڕەکێک لە شاری کەرکوک ناوی (ئەرەفە) یە. کە بە ناوی ئەرابخاوە ناونراوە. بەم بەرزڕاگرتن و لەیادنەکردنی یەکەم ناوی دێرینی کەرکوک (ئەرابخا). ئەمڕۆش بەڵگەیەکی هاشا هەڵنەگرە بۆ کوردستانیی شاری کەرکوک.

دکتۆر (شاکر خەسباک) دروستکردنی شاری کەرکوک بۆ گۆتییەکان دەگەڕێنێتەوە. پێی وایە هەر ئەوان ناوی (ئەرابخا) یان لێناوە.

زانا و نووسەری کوردمان مامۆستا (تۆفیق وەهبی) وای بۆ دەچی، کەوا (کەرکوک) شارێکی کۆنە و لە نووسراوە بزمارییەکاندا، پێش شاری هەولێر ناوی هاتووە.

لە بارەی ریشەی ناوی کەرکوکیشەوە، بیروباوەڕی جیاواز زۆرن. کەرکوک لە دروستبوونییەوە لەلایەن گۆتییەکانەوە تا ئەمڕۆ، بە چەند ناوێک ناوبراوە. وەک: (ئەرابخا، کارکەک، کورکورا، کورکورک، گوڕگوڕ، کەرخا ـ بێت سلۆخ، کەرخێنی باوەگوڕگوڕ، کەرکوک). شایەنی باسە، کە هەموو ناوە ڕەسەنەکانی شاری کەرکوک کوردین، یان لە ناوە کوردییەکانەوە داتاشراون. ئەمەش بەڵگەیەکی ترە، بۆ کوردستانیی شاری کەرکوک لە هەزاران ساڵەوە تا ئەمڕۆ.

دێرین شوناسانی عێراقی (تەها باقر و فوئاد سەفەر) لایان وایە، ناوی (کەرکوک) لە (گەگەڕ) ەوە هاتووە. کە ناوی ئەو شوێنەیە کە مەشخەڵەی ئاگرەکەی کەرکوکی تێدا دەچی بۆ ئاسمانا.

لە سەرچاوە ئارامییەکاندا، ناوی کەرکوک بە (کەرخ ـ بێت سلۆخ) ناونراوە. واتە شاری سلووقییەکان یان شاری شوورەکراو.

لە دوای مردنی ئەسکەندەری مەکدۆنی (ئەسکەندەری گەورە) سەرکردەی یۆنانی (سلۆقس) دەستیگرت بەسەر کەرکوکدا، قەڵاکەی نۆژەن کردەوە و شوورەیەکی گەورەشی بە دەوری کەرکوکدا دروست کرد

و (٦٥) قولەی بە چاودێری و بەرگری بۆ دروستکرد. دوو دەروازەشی بۆ دروست کرد. دەروازەی (شا) و دەروازەی (تووتی). سلووقییەکان ناوی (کرخا ـ بێت سلۆخ) یان لە شاری کەرکوک نا. دوایش کە کەرکوک لەلایەن ئیسلامەوە داگیرکرا، بە (کەرخێنی) ناوی کەرکوکیان بردووە.
مێژوونووسی کوردمان دکتۆر (جەمال ڕەشید ئەحمەد) وای بۆ دەچی کە "ناشی ناوی کەرکوک، کورتکراوەی ئەو ناوە ئارامییە بێ، کە لە سەردەمی ئیسلامدا، گۆڕاوە بۆ (کەرخێنی). چونکە ئەم شارە بەر لەم سەردەمە بە ناوی (گوڕگوڕ) ەوە بووە. کە لاساییکردنەوەی دەنگی ئاگری چاڵە نەوتەکانی ئەم ناوچەیەیە. کە پاشان ناونراوە (بابەگوڕگوڕ) بە دەوری پەرستگەی (ئەناهیتا) ی کەندا بوون".
لە سەرچاوەیەکی تری کۆنی مێژوویییەوە، کە لە مێژووی سۆمەرییەکانەوە هاتووە، دەڵێت:"ناوی کەرکوک لە (کارکەک) ەوە هاتووە. بە واتای کاری گەورە و ڕێکوپێک.
مامۆستا (تۆفیق وەهبی) دەڵێت:"ناوی (کەرکوک) لە (کەرەک = قەڵا) وەرگیراوە و پاشبەندی (وک)، کە بۆ بچووککردنەوە و خۆشەویستی و نازلێگرتن بەکاردێ، خراوەتە سەر وشەی وەرگیراوی یەکەم کە (کە ڕەک)ە. بەم جۆرە وشەی (کەرکوک) بەم شێوەیەی ئێستای، لەسەر ئەم بنەمایە جێگیر بووە".
میدییەکان کە باوباپیرانی کوردن، کە لە ساڵی (٦١٥) ی پێش زایینی ئیمپراتۆرییەتی ئاشووریان ڕووخاند و شاری (نەینەوا ـ مووسڵ) ی پایتەختیانی گرت. شای مادی (کەیخوسرەو) لە هەمان ساڵدا، شاری کەرکوکی لە ئاشوورییەکان رزگارکرد. ناوچەی کەرکوک بوو بە بەشێک لە ئیمپراتۆرییەتی میدیای کوردی. میدییەکان بە (کورکورک) ناویان کەرکوکیان بردووە. ئەمەش بەڵگەیەکی ترە بۆ کوردستانیی کەرکوک.
(ژان ئۆنازە) نووسەری فەڕەنسایی، کە لە ساڵی (١٧٧٤ ز) بە کوردستاندا تێپەڕیوە، لە بارەی کەرکوکەوە، دەڵێت:"کەرکوک پایتەختی ویلایەتی شارەزوورە و بەشێکە لە کوردستان".
(شەمسەدین سامی) زانا و گەڕیدەی ناوداری تورک و خاوەنی فەرهەنگی ئەعلامی تورکی، لە لاپەڕە (٣٨٤٦) دا، لە بەرگی پێنجەمدا، باسی شاری کەرکوک دەکات و دەڵێت:"کەرکوک یەکێکە لە شارەکانی کوردستان سەر بە ویلایەتی موسڵە. سێ چارەگی دانیشتوانەکەی کوردن. ئەوانی دیکەشی (تورک، عەرەب، جوولەکە، کلدانن). هەر ئەم نووسەرە، "کەرکوک بە گرنگترین شارەکانی کوردستان ناودەبات".

لێکوڵینەوە و تۆێژینەوە و گەواهی بێلایەنی تر زۆرن، کە بە
بەلگەوە، کوردستانیی شاری کەرکوک دەسەلمێنن.
خڕی خاسە:
خڕی خاسە یان چەمی خاسە، ناوەکەی کوردییەکی رەسەنە واتای (باشە) یە. خڕێ خاسە، خڕیکی گەورەیە. ناوی ئەو خڕەیە کە بە ناوەڕاستی شاری کەرکوکدا تێدەپەڕێ و کەرکوکی کردووە بە دوو بەشەوە، بەشی رۆژهەڵات، یان بەشی گەورە، بەری قەڵا. بەشی رۆژئاوا یان بەشی بچووک یان بەری قۆریە. ئەم دوو بەشە بە پردێکی بەردین لەسەر خاسەدا بەیەکەوە بەسترابوون. لە ئێستادا پێنج پردی کۆنکریتی لەسەر خاسەدا دروستکراون. سەرچاوەی ئاوی خڕی خاسە لە گوندی (سەیدان)ی ناوچەی (شوان)ە. ئاوی چەند خڕ و چەند شێوێکی تری گوندەکان تری ناوچەی شوان تێکەڵ بە ئاوی خاسە د□ب□ن و لەلای گوندی (یاروەلی) یەوە، دێتە ناو شاری کەرکوکەوە. خاسە لە هاویناندا ئاوێکی کەمی پێدا دەڕوات، بەڵام لە زستاناندا ئاوەکەی زیاد دەکات و دەڕژێتە ناو رووباری دیجلەوە.
لە نزیک گوندی (کۆچەکی)ی شوان، بەربەستێکی باش لەسەر خاسە دروستکراوە، ئاوێکی زۆری باران و لافاوی گلداوەتەوە. بووە بە سەیرانگایەک بۆ خەڵکی کەرکوک. دوور نییە کە قەڵاکەی کەرکوک، بە هۆی ئەوەی کە خڕی خاسە بە بەردەم قەڵادا تێدەپەڕێت. بۆ سوود وەرگرتن لە ئاوەکەی، قەڵا لەو شوێنەدا دروست کارا بێت.
بەربەستی خاسە، دەکەوێتە باکووری رۆژهەڵاتی شاری کەرکوک. (١٠) کیلۆمەتر لە کەرکوکەوە دوورە. لە ساڵی (٢٠١١) دا تەواو بوو.
بەرزی بەربەستی خاسە (٦٢) مەترە، درێژیی (١١٦٠) مەترە. توانای گلدانەوەی (١٠٠) ملیۆن مەتری سێجا ئاوی هەیە. بەشێک لە ئاوی خواردنەوەی کەرکوکی دابینکردووە. بۆ کشتوکاڵیش سوودی لێوەردەگیرێت.
قەڵای کەرکوک:
قەڵای کەرکوک، یەکێکە لە قەڵا دێرینەکانی کوردستان. دەکوێتە ناوەڕاستی شاری کەرکوک. کونترین بەشی شارەکەیە و گرنگترین شوێنەواری مێژوویی کەرکوکە. قەڵای کەرکوک، قەڵایەکی دروستکراوە، لەسەر گردێکی گەورەی خڕدا دروستکراوە. بۆ دروستکردنی بە هەزاران تۆن خوڵیان، لە دەوروبەری□وە بۆ هاوردوون، کە کارێکی گەورە و سەخت بووە. قەڵای کەرکوک (٤٠) مەتر بەرزە، شێوەیەکی چوار گۆشەیی هەیە، رووبەرەکەی (١٧٠) دۆنمە.
قەڵای کەرکوک سیمبولی شاری کەرکوکە. شوێنێکی ستراتیژیی هەیە.

دیمەنێکی جوان و سەرنجڕاکێشی بەشاری کەرکوک و بە دەوروبەری بەخشیوە. لە دڵی کەرکوکییەکاندا شیرین و خۆشەویستە و گرنگی و پێگەیەکی تایبەتی و بەرزی هەیە.
قەڵای کەرکوک، لە کەندا چوار دەروازەی سەرەکی هەبوو، دووانی لە رۆژهەڵات و دوانەکەی دیکە لە رۆئاوای قەڵادا. لە ئێستادا دوو دەروازەی سەرەکیی هەیە. دەروازەی حەلوا، رەنگە بە ناوی بازاڕی حەلواچییەکانەوە ناونرابێت. کە دەرگا سەرەکییەکەی دەکەوێتە نێوان چاخانەی جووت قاوە و دوکانەکانی ئاسنگەرەکانەوە. دەرگای دووەم دەکەوێتە رۆژئاوای قەڵاوە بە دەروازەی (تۆپ) ناودەبرێت، بەرامبەر بە خڕی خاسەیە. تا ئێستاش دەروازەی سەرەکیی قەڵای کەرکوکە. و بە پێپلاکەنە بەی سەردەکەون. لەو لایەی کە بە سەر شەقامی کەرکوک ـ سلێمانی دەڕوانێت. لە قەد و دامێنی قەڵادا، باخچەیەکی جوانی پڕ لە گوڵزار و داری سەوز و چیمەن هەبوو. من کە قوتابی ناوەندی بووم، چەندین جار لە گەڕەکی شۆرجەوە، بۆ خوێندن و وانەگرتن دەهاتم بۆ ئەو باخچە جوانە. بە داخەوە لە بەر ئاونەدانی و خزمەتنەکردنی و بڕینەوەی دارەکانی، ئێستا نە باخچەکە ماوە و نە سەوزی، خۆڵێکی وشکی بەدەرەوەیە، لە چەند شوێنێکیشەوە داڕماوە. چونکە پارتی بەعسی وێرانکار، پشتگوێیان خست و زیاتر لە (٦٠) ساڵە، نەک هەر قەڵا نۆژەن نەکراوەتەوە، بەعسی شۆڤێنی کە زانییان قەڵایەکی کوردە و هیچ پەیوەندییەکی بە عەرەبەوە نییە، بەشی هەرەزۆری قەڵای کەرکوکیان بە شەڤە رووخاند و فەوتیاندا. سەری قەڵا بوو بە مۆڵگایەکی سەربازی و چاودێریی، بۆ سەرکوتکردنی خەڵکی کەرکوک. بە تایبەتی سەرکوتکردنی کورد لە کەرکوکدا.
مێژووی دروستکردنی قەڵای کەرکوک، بۆ زیاتر لە (٦٠٠٠) هەزار ساڵ پێش ئەمڕۆ دەگەڕێتەوە. بە پێی زۆربەی تۆژینەوەکان و سەرچاوە مێژووییەکان و ئەو بەڵگە دێرینە مێژووییانەی کە لە سەر قەڵای کەرکەک دۆزراونەتەوە، بە پێی ئەو تەختە گڵینە سوورەوەکراوانەی کە بە ڕێنووسی مێخی (بزماری) لە سەریان نووسراوە. کە لە ساڵی (١٩٢٧) دا، لە قەڵای کەرکوکدا دۆزراونەتەوە، کە بۆ سەردەمی فەرمانڕەوایی سۆمەرییەکان دەگەڕێنەوە ـ سۆمەرییەکان بە ڕەچەڵەک کوردن ـ ئەو بەڵگانە ئاماژە بە ئەوە دەدەن، کە قەڵای کەرکوک دەکەوێتە شاری ئارابخای پایتەختی گۆتییەکان. واتە (کەرکوک)ی ئێستا. قەڵای کەرکوک، لە نێوان ساڵانی (٣٥٠٠ ـ ٤٥٠٠) پێش زایین، لەلایەن گۆتییەکانەوە دروست کراوە. بە بەڵگەوە ئەم راستییە سەلمێندراوە.
دروستی کردنی قەڵای کەرکوک کارێکی سەخت بووە و ماوەیەکی زۆری

خایاندووە. بۆیە ناوی (کارکەک) یان لێناوە. بە واتا کارێکی کەک و گەورە و مەزن و ڕێکوپێک و تەواو. وشەی (کارکەک) لە هەردوو وشەی لێکدراوی (کار) واتا ئیش و (کەک) واتا گەورە و تەواو دێت پێکهاتووە. کە دوو وشەی ڕەسەنی کوردین.
هەندێک لە مێژوونووسان و توێژەران پێیان وایە، کە ناوی کەرکوک لە ناوی قەڵای کەرکوک (کارکەک) ەوە هاتووە. کە دوایی بووە بە کەرکوک. ئەم ڕاستییەش ئەو ناڕاستی و بەچوونە هەڵانە پووچەڵ دەکاتەوە، کە گوایە قەڵای کەرکوک لەلایەن شای ئاشوورییەکان (ئاشوور ناسرباڵی دووەم) لەنێوان ساڵانی (٨٨٤ـ٨٥٤)ی پێش زایینی دروستکراوە. چونکە زۆربەی مێژوونووسان را و باوەڕیان وایە، لە ساڵانی (٣٥٠٠ـ ٤٥٠٠) هەزار پێش زایینی، لەلایەن گۆتییەکانەوە دروست کراوە. بە مەبەستی چاودێری و بەرگری و پاراستی شاری ئەرابخای پایتەختیان، لە هێرشەکانی نەیارانیان. گۆتییەکان بە شێوازێکی ئەندازیاری جوان، قەڵای کەرکوکیان دروست کردبوو. (٧٢) تاوەر (قوڵە) یان بە چاودێری و بەرگری هەبوو. هەندێک پێیان وایە، کە تونێلی نهێنیشیان لە قەڵادا هەبووە. بەڵام تا ئێستا نەدۆزراونەتەوە.
قەڵای کەرکوک لە سێ گەڕەکی سەرەکی پێکهاتبوو، یەکەم، گەڕەکی (مەیدان) لە باکووری قەڵاکە دابوو. دووەم، گەڕەکی (قەڵا) بە (کۆڵانی ئاغاکان) یش ناوبراوە، لە ناوەڕاستی قەڵادا بوو. خانووەکانی شاکان و فەرمانڕەواکان و سەرکردەکان، لە گەڕەکی قەڵادا بوون. گۆڕەپانێک لە گەڕەکی قەڵادا هەبوو، کۆبوونەوە و ئاهەنگ و بۆنەکانی لێدەکرا. سێیەم، گەڕەکی (گەرماو) لە باشووری قەڵاکەدا بوو. بۆیە ناو نرابوو گەرماو، دوو گەرماوی خۆشتنی لێبوو، گەرماوی موسڵمانان و گەرماوی مەسیحییەکان. چەند قوتابخانەیەکی سەرەتایی لەسەر قەڵادا هەبوون، وەک: قوتابخانەیەکی شا غازی، قوتابخانەی مەیدان. چەند فەرمانگەیەکی حکومیشی لێبوو. سەرجەم نزیکەی (٨٠٠) خانوو لەسەر قەڵای کەرکوک دروستکرابوون،
بە بەردی سپی (قایە) و بە گەچ و بە هێک و کەرپووچ دروستکرابوون. کورد و تورکمان و کلدانی و ئەرمەنی لە خانووەکانی قەڵادا دەژیان.
شوێنەواری قەڵای کەرکوک، لە چەند چینێک پێکهاتووە، شوێنە ڕووخاوەکان تەختکراونەتەوە، سەرلەنوێ خانوو و پەرستگەی

تازەیان لەسەریان دروست کردوونەتەوە. ئەمەش بە هۆی شەڕەکانی، نێوان دەوڵەتانی هەڵشبەرەوە بووە.
بە نموونە: مەسیحییەکان پەرستگەی (پێغەمبەر دانیال) ی جوولەکەکانیان رووخاندوون و کڵێسایان لەسەری دروستکرد، ئیسلامەکانیش کڵێساکەی مەسیحییەکانیان رووخاند و مزگەوتیان لەسەری دروست کردووە.
گرنگترین شوێنەوارەکانی قەڵای کەرکوک:
١ـ گۆڕی پێغەمبەر دانیال: کە پەرستگەیەکی جوولەکەکانی کوردستان و عێراق
بوو. هەر لە تەنیشتی گۆڕی پێغەمبەر (دانیال)، گۆڕی دوو پێغەمبەری تری جوولەکەکان هەبوون. گۆڕی پێغەمبەر (حونین) و گۆڕی پێغەمبەر (عوزێر) بوون.، هەرسێ پێغەمبەرەکە، پێغەمبەری جوولەکەکان بوون. چۆن هەرسێکیان کەوتنە شاری کەرکوکەوە؟ شای بابلییەکان (نبوخەز نەسەر) بە بیانووی ئەوەی کە جوولەکەکان، لە رێکەوتنەکەی نێوانیان هەڵگەڕاونەتەوە. بە سوپایەکی زەبەلاحی بابلییەوە، هێرشی کردە سەر ئیسرائیل. کۆمەڵکوژییەکی زۆری لێیان کرد. بە هەزارنیشی بە دیل لێیان گرت و هاوردیانی و دابەشیانی کرد بەسەر، وڵاتی بابل و وڵاتی مادی هاوپەیمانیان (کوردستان) هەرسێ پێغەمبەرەکە، کەوتنە شاری کەرکوکەوە و لەویدا کۆچی دواییان کرد.
گۆڕەکانیان لەسەر قەڵای کەرکوکە. بوون بە پەرستگەی جوولەکەکانی کوردستان و عێراق. گۆڕەکانیان لەیەک شوێن لەسەر قەڵای کەرکوکدا بوون. لەلایەن کلدانی و مەسیحییەکانەوە رووخێنران و کڵێسایان لەسەریان دروست کرد. دوایش ئیسلامەکان ئەو کڵێسایانەیان رووخاند و مزگەوتیان لەسەریان دروستکرد.
٢ـ گومەزە شینەکە: بریتییە لە گومەزێکی شینی نەخشێنراو (١٠) مەتر بەرزە و چوار تاقی تێدایە بە گۆڕینی هەوا. ئەم گومەزە شینە، بەشێکە لە شوێنەواری مزگەوتێکی گەورە.
یەکێکە لە جوانترین و لە سەرنجڕاکێشترین شوێنەوارەکانی قەڵای کەرکوک. بەیە ناونرابوو گومەزە شینەکە، بە رەنگی سەوز و بە زەریش بە رەنگی شین نەخشێنراوە. گوایە گۆڕی کچێکی پاکیزەی تێدایە. چەند چیرۆکێکی ئەفسانەیی جیاواز، دەربارەی ئەم گۆڕە هەیە. بە پێویستی نازانم بیانووسم. بەشێک
لە چینییە نەخشینەکانی ئەم گومەزەیە، عوسمانییەکان بردوویانن بۆ تورکیا.
لە ساڵی (٢٠٢٤) دا، لەناو چەند گۆڕێکی سەر قەڵای کەرکوکدا، زیاتر لە (١٥٠) پارچەی جۆراوجۆری کۆن دۆزرانەوە، کە مێژوویان

بە زیاتر لە (٤٠٠٠) ساڵ بەر لە ئەمڕۆ دەگەڕێتەوە. ئەم کەرەستە شوێنەوارییانە بایەخێکی میژووی گرنگیان هەیە.

بێجگە لەو دوو شوێنەوارە، چەند شوێنەوارێکی تریش، لە سەر قەڵای کەرکوک ماونەتە. بەڵام بەشی هەرە زۆری کۆشک و خانووەکانی قەڵا، لەلایەن دەسەڵاتدارانی پارتی بەعسی عەرەبی شۆڤێنیی و وێرانخوازەوە، تەخت کراون.

لە (١٩/ نیسان/ ٢٠٢١) دا، رێکخراوی یونسکۆ، قەڵای کەرکوکیان خستە لیستی کاتی شوێنەوارە جیهانییەکانەوە. ئەمەش بە هۆی گرنگی ئەو فرە کولتوورییەی تێیدایە. کە بایەخێکی گرنگی مێژوویی و کولتووریی جیهانیان هەیە.

چەند ساڵێکیشە خەڵکی کەرکوک، ئاگری نەورۆز لەسەر قەڵای کەرکوک دەکەنەوە. بە ئاڵای کوردستانەوە، ئاهەنگی جەژنی نەورۆز دەگێڕن. بڵێسەی ئاگری نەورۆز و مەشخەڵەی باوەگوڕگور پیرۆزبایی جەژنی نەورۆز لە یەکتری دەکەن. ئەمەش پەیامێکە بە کوردستانیی کەرکوک.

چوونە سەر قەڵای کەرکوک، تەنها گوزەرێک نییە، بەڵکو سەردانێکی مێژوویی قەڵایەکی دێرین و ناسینی شارستانییەتی کۆنە. لە ئێستادا، تەنها رۆژانی شەممە، لە کاتژمێری سێ بۆ حەوتی ئێوارە، رێپێدراوە، بۆ چوونە سەر قەڵای کەرکوک.

قەڵاکەی کەرکوک، لە گۆرانی و فۆلکلۆر و لە هۆنراوەی کوردیدا رەنگیداوەتەوە.

بۆ نموونە، ئەم سێ دێڕە فۆلکلۆرییە:

تازە زانیومە کەرکوک قەڵایە
خاکی قەڵایە زێڕە و تەڵایە
قەڵاکەی کەرکوک زیخ دانە دانە
ئەو کچە جوانە زەڵفی دەکا شانە
قەڵاکەی کەرکوک بنەکەی بێشە
ماچی عەلمەدە بە پێوە خۆشە

گەر قەڵاکەی کەرکوک بێتە زمان، دەبێت بە کوردی، چ راز و بەسەرهاتێکی شیرین و تاڵی رۆژگارە رابردووەکانی کەرکوکمان بۆ بگێڕێتەوە. یان باسی چ شوێنەوار و بەڵگە و کەرەستەی دێرینی: لۆلۆییەکان و گۆتییەکان و هۆرییەکان و میدییەکانمان بۆ بکات، کە تا ئەمڕۆش لە ناخیدا هەڵیگرتوون و نەدۆزراونەتەوە. یا دەبێت چ گلەیی و گازندەیەک بکات بە تاوانەکانی رووخاندنی و هەوڵدان بۆ چەواشەکردن و سڕینەوەی ناسنامەی کوردیی رەسەنی، لەلایەن ناحەزان و نەیارانی کورد و کوردستانەوە؟

بەڵام قەڵای کەرکوک، قەڵایەکی سەخت و خۆڕاگری

کوردایەتی و مەردایەتییە. قەڵای کەرکوک، ماوە و دەمێنێت. زۆر لە رقی ڕەشی ناحەزانی گەورەترە.

(*) بۆ ئەم نووسینەم، کەم و زۆر سوودم لەم پەرتووک و نووسینانە وەرگرتووە:

١ـ ناوچەی کەرکوک ـ هەوڵی گۆڕینی باری نەتەوەیی ئەم ناوچەیە.

نووسینی: دکتۆر نوری تاڵەبانی ـ وەرگێڕانی بۆ کوردی: محەمەدی مەلا کەریم.

٢ـ ئەرابخای ووڵاتی کوردەواری لە مێژوودا ـ سمکۆ بەهرەز محەمەد (ئەژی).

٣ـ لە کەرکوکەوە ـ موعتەسەم ساڵەیی.

٤ـ قەڵای کەرکوک دەی لەدانی شارستانییەت ـ ڕۆژنامەنووس، شنە ئەلداودی.

٥ـ قەڵای کەرکوک ـ سایتی زانیاری ـ ئەسرا بورهان.

٦ـ مێژووی بنەچەی کورد ـ دکتۆرعەبدوڵڵا دارتاش.

٧ـ تەعریبی کەرکوک ـ دکتۆر شۆڕش حاجی.

٨ـ ڕاپەڕینی کەرکوک ساڵی ١٩٩١ ـ پشکۆ حەمەتاهیر ئاغجەلەری.

٩ـ کرکوک الارض والتاریخ ـ تألیف ـ برهان البرزنجی.

لواء کرکوك لعام 1936

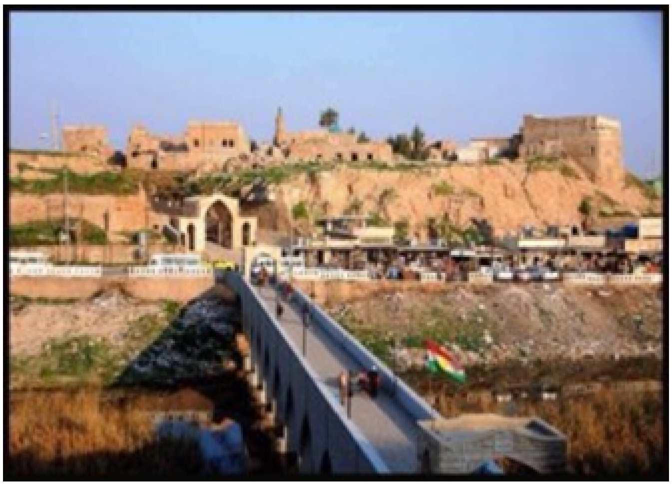

وێنەیەکی جـوولەکەکانی گوندنشینەی گونـدێکی کەرکـوک ساڵی ١٩٣٤

بەنـداوی خاسە لـەسەر خـەی خاسە